

ՀԱՄԼԵՏ ՄԱՎԵՍԻԱՍԻ ՀԱՐՈՒԹՅՈՒՆՅԱՆ

*պայրմական գիտությունների դոկտոր
ՀՀ ԳԱ Պայրմության ինստիտուտի
գլխավոր գիտաշխատող,
նորագույն պայրմության բաժնի վարիչ
Հոդվածը ներկայացվել է 12.03.2020,
գրախոսվել է 10.04.2021,
ընդունվել է Կուսակցության 20.04.2021*

**ՇՈՒՇԻԻ ՀԱՅՈՒԹՅԱՆ ԿՈՏՈՐԱԾՆԵՐԸ
(1918 Թ. ՀՈՒՆԻՍ ԵՎ 1920 Թ. ՄԱՐՏ)**

«Հայոց արևելից կողմանց»՝ Արցախ աշխարհի բազմադարյան պատմության առավել ծանր ու դրամատիկ իրադարձություններով լի տարիները 1918-1920 թվականներն էին: Հենց այդ տարիներին Լեռնային Ղարաբաղը դարձավ «վիճելի տարածք»:

1918 թ. մայիսի վերջերին Անդրկովկասի երեք հանրապետությունների հռչակումից հետո Ադրբեջանի նորաթուխ մուսավաթական կառավարությունը հավակնում էր բռնազավթել պատմական Հայաստանի մի շարք տարածքներ, այդ թվում՝ Լեռնային Ղարաբաղը: Ելնելով իրենց ռազմավարական նպատակներից՝ Ադրբեջանի նվաճողական ծրագրերին բացահայտ կերպով օգնում էին Օսմանյան Թուրքիան, որոշ ժամանակ անց՝ Անգլիան, իսկ ավելի ուշ՝ Խորհրդային Ռուսաստանը, ինչը մեծապես բարդ ու դժվարին վիճակ էր ստեղծում Հայաստանի համար:

1918 թ. աշնանը թուրքական բանակի հեռանալուց հետո երկրամասում հաստատվեց անգլիացիների գերակայությունը: Բրիտանական զինվորական հրամանատարության Անդրկովկաս մուտք գործելուց հետո արցախահայության համար սկսվեցին ավելի դառը ժամանակները: Անդրկովկասում խաղաղություն հաստատելու ձգտման քողի տակ երկրամասում Անգլիան աշխարհաքաղաքական շահերը ապահովելու խնդիր ուներ: Մի կողմից՝ Բաքվի «սև ոսկու» շլացնող ցուլը, մյուս կողմից՝ Ադրբեջանին որպես պատվար ընդդեմ Ռուսաստանի օգտագործելու հավակնությունը անգլիացիներին դարձրին ադրբեջանցիների դաշնակիցը: Բաքվում բրիտանական զորքերի հրամանատար գեներալ Թոմսոնին, այնուհետև՝ նրան փոխարինած գնդապետ Շատելվորդին թև ու թիկունք դարձրած Արևելյան Հայաստանի Շուշու, Զանգեզուրի, Զեբրայիլի և Զիվանշիրի գավառների գեներալ-նահան-

գապետ հռչակված (Ադրբեջանի կառավարության 1919 թ. հունվարի 15-ի որոշումով) Խոսրով բեկ Սուլթանովը, դիվանագիտական ճնշումներով, սպառնալիքներով, զինված ուժ գործադրելով, ցանկանում էր արցախահայությունից կորզել Ադրբեջանին հպատակվելու համաձայնություն: Արցախցիների պատասխանը անփոփոխ էր ու հստակ. «Ո՛չ Ադրբեջանի իշխանությանը, միաժամանակ կողմ՝ հարևան թուրք ժողովրդի հետ խաղաղ բարեկամական հարաբերություն պահպանելուն»:

Որքան ուժեղանում էին Ադրբեջանի իշխանությունների ճնշումներն ու բռնությունները, այնքան ավելի անկոտրում էր դառնում Արցախի հայության անկախ ու ազատ ապրելու և իր պատմությունն ինքնուրույն կերտելու կորովն ու կամքը: Չկարողանալով հաշտվել այս իրողության հետ՝ Ադրբեջանը շարունակում էր բոլոր միջոցներով սպառնալ գավառի հայության ֆիզիկական գոյությանը: Ադրբեջանի կառավարությունը մշտապես անուշադրության էր մատնում Հայաստանի հանրապետության իշխանությունների պարբերաբար արված նախազգուշացումներն ու հորդորները՝ դադարեցնելու ոտնձգությունները Հայաստանի տարածքի մաս կազմող Լեռնային Ղարաբաղի նկատմամբ:

Ադրբեջանը փորձեց նախահարձակ լինել և արագորեն ընկճել Լեռնային Ղարաբաղում հայության դիմադրությունը: Տեղյակ լինելով իրերի դրությանը՝ Ղարաբաղում ԱՄՆ-ի զինվորական հրամանատարության ներկայացուցիչը վկայաբերում է, որ մայիս ամսից Ադրբեջանի կառավարության, ի դեմս Սուլթանովի, գործունեությունը Ղարաբաղի հայերի նկատմամբ կտրուկ ագրեսիվ բնույթ ստացավ¹: Բավական է նշել, որ ապրիլ-մայիս ամիսներին ադրբեջանական կանոնավոր զորամասերը և քրդական զինված խմբավորումներն ավելի քան 40 հարձակում կատարեցին հայկական բնակավայրերի վրա²: Ադրբեջանի հաճախակի դարձած զինված հարձակումները սպառնում էին Ղարաբաղի հայության ֆիզիկական գոյությանը:

Ստեղծված կացությունն օրինաչափորեն դնում էր տեղի հայությանը զինելու և ինքնապաշտպանության պատրաստվելու խնդիրը: Սակայն մայրո Գիպոնի գլխավորությամբ անգլիական 5 հոգանոց ներկայացուցչության Շուշի ժամանելուց հետո (1918 թ. նոյեմբերի սկզբին) բնակչության զգոնությունը և ինքնապաշտպանության նախապատրաստման գործը չափազանց թուլացավ: Արցախի զինված կազմավորումների մի մասը ցրվեց: Ժողովուրդն իր հույսը դրեց ներկայացուցչության վրա: Այս իրողության և հնարավոր հետևանքների մասին խոսվում է Լեռնային Ղարաբաղի Ազգային խորհրդի նախագահի՝ Բաքվի Հայոց ազգային խորհրդին ուղղած նամակում. «Անգլիական ներկայացուցչության այստեղ ժամանելուց հետո, մեր ամբողջ հույսը դնելով նրա վրա, դիմել ենք խաղաղ կյանքի՝ հաստատ համոզված լինելով, որ մեր կյանքի դեմ ոչ մի դավ չի նյութվելու»: Այնուհետև շարունակում է. «Ղարաբաղցիները, ճշգրտությամբ կատարելով անգլիական ներկայացուցչության առաջարկությունը, Սուլթանովի գործողություններին հակակշիռ ոչինչ չձեռնարկեցին: Այդպես վարվելով չարաչար պիտի պատժվենք

¹ ՀԱԱ, ֆ. 252, ց. 1, գ. 1, թ. 64:

² Նույն տեղում, թ. 1:

ու հիմնահատակ կործանվենք»¹, - տագնապում է նամակագիրը: Ղարաբաղի հայության զանգվածային կոտորածի սկիզբը դրվեց 1919 թ. մայիսի 20-ից: Այդ օրը թուրքերը արգելեցին սննդամթերք անցկացնել հայկական շրջաններ: Սննդամթերք անցկացնելու յուրաքանչյուր փորձ ավարտվում էր ճանապարհին թուրքերի կողմից թալանով ու սպանություններով²: Ղարաբաղում իրադրությունը չափազանց լարվեց մեկ շաբաթ անց (մայիսի 27-ին)³ քոչի սար բարձրանալու ժամանակ: Այդ օրը քոչվորները զինված խմբերի ուղեկցությամբ բռնեցին սար տանող ճանապարհը: Ժողովուրդը սպառնաց, որ եթե Ադրբեջանը շարունակի տնտեսական բոյկոտը, Ղարաբաղը ստիպված կլինի փակել քոչվորների ճանապարհը: Իր նպատակին հասնելու համար Ադրբեջանը Լեռնային Ղարաբաղի դեմ հանեց լրացուցիչ կանոնավոր զորամասեր և հազարավոր անկանոն քուրդ ելուզակներ, ոչ պաշտոնական տվյալներով՝ շուրջ 10 հազար մարդ: Շուտով Լեռնային Ղարաբաղը հայտնվեց օղակի մեջ:

Սուլթանովը մտադիր էր առաջին հարվածը հասցնել Արցախի ազատագրության շարժման կենտրոն Շուշի քաղաքին:

Հունիսի սկզբներին գեներալ նահանգապետը կարգադրեց Շուշիի հայկական մասից զանձարանը և հեռագրատունը տեղափոխել քաղաքի թուրքական մաս: Դա լրջորեն անհանգստացրեց քաղաքի հայ բնակչությանը: Բանն այն է, որ այդ հիմնարկություններում աշխատողների մեծ մասը կանայք էին, և նրանց համար դժվար էր թուրքական մասում աշխատելը: Բոլոր արժեթղթերի 95 %-ը (600000 ռուբլի) պատկանում էր հայերին, ինչպես և 3000000 ռուբլի խնայողական դրամարկի գումարը³: Հայերը դիմեցին անգլիական ներկայացուցչությանը՝ այդ տեղափոխությունը արգելելու խնդրանքով: Ներկայացուցչությունը հավաստիացրեց, որ տեղափոխությունը չի կատարվի: Սակայն հունիսի 2-ին Սուլթանովը, առանց որևէ նախազգուշացման, զանձատունը և հեռագրատունը քաղաքի հայկական թաղամասից փոխադրեց թուրքական թաղամաս: Հունիսի 2-ին նա Շուշիի թուրքական թաղամաս մտցրեց քրդական 3 հազարանոց ավազակախումբ, ինչպես նաև 1500 զինված թաթարական քոչվորներ: Հունիսի 2-ին և 3-ին Շուշիի հայկական թաղամասից բոլոր թաթարները ծածուկ հեռացան թաթարական թաղամաս⁴: Հունիսի 3-ին թուրքական զորամասերը փակեցին Շուշիից դեպի Գորիս տանող խճուղին⁵: Համակողմանի նախապատրաստությունից հետո՝ հունիսի 4-ին, առավոտյան ժամը 10-ին, Սուլթանովի հրամանով սկսվեց Շուշիի հայկական թաղամասի գնդակոծումը: Այդ օրը քաղաքի թուրքական թաղամաս աշխատանքի մեկնած 50 հայերից վերադառնում են 7-ը, իսկ մնացածներին քրդերը զազանաբար հոշոտում են⁶: Շուշիի հայկական թաղամասի գնդակոծումը տևեց շուրջ 16 ժամ: Մուսավաթ զինվորները և քրդական բանդան մտան քաղաքի հայկական թաղամաս և սոսկալի ավերածություններ կատարեցին⁷: Երկու կողմերից զոհվեց

¹ Նույն տեղում, ֆ. 223, ց. 1, գ. 74, թ. 45:

² Нагорный Карабах в 1918-1923 гг., 1992, 264-265. 52

³ Արամայիս, Ղարաբաղի տագնապը, 1993, 26:

⁴ ՀԱԱ, ֆ. 252, ց. 1, գ. 1, թ. 64:

⁵ Նույն տեղում:

⁶ «Ժողովուրդ», 22 հունիսի 1919 թ.:

⁷ ՀԱԱ, ֆ. 252, ց. 1, գ. 1, թ. 64:

20 մարդ: Այդ օրերին քաղաքի թուրքական մասում մորթվեց 40 հայ¹: Սուլթանովի հրոսակախմբերն իրենց «բարձրության» վրա գտնվեցին Ղայբալիշեն գյուղը կործանելիս: Ղայբալիշենը գտնվում էր Շուշիի հարևանությամբ: Գյուղի վրա հարձակումը սկսվեց հունիս 5-ին՝ գիշերվա ժամը 10-ին: Թուրքերը երեք կողմից արցանի մեջ առան գյուղը և փակեցին այնտեղից դուրս գալու բոլոր ճանապարհները: Հրոսակները, մտնելով գյուղ, սուկայի ոճրագործություն կատարեցին: 70 տուն ունեցող գյուղը մեկ օրվա ընթացքում վերածվեց մոխրակույտի, իսկ հարյուրավոր մարդիկ՝ մեծ մասամբ երեխաներ, կանայք ու ծերեր, սրի քաշվեցին: Ըստ Ղարաբաղի դեպքերը քննող պառլամենտական հանձնաժողովի կազմած արձանագրության, Ղայբալիշենի կործանման ժամանակ մորթվել է 500 մարդ: Եկեղեցին քարուքանդ է արվել: Տների ավերակներում կիսախանձ դիակներ են: Գետինը ծածկված է երեխաների դիակներով: Ղայբալիշենի մոտ գտնվող մատուռում մորթվել էր 50 հայ²: Ըստ այլ աղբյուրների՝ գյուղի 700 բնակչից փրկվել էին 100-180 մարդ³: Այս սահմուկեցուցիչ իրողությունը հաստատող փաստերով է հագեցած դեպքերի ու իրադարձությունների ականատեսի այս վկայաբերումը. «Ղայբալիշենի տները վառվում էին մեկը մյուսի հետևից, և ծուխը թանձրացել էր լեռան լանջին: Պարզ էր, որ «բարի հարևանները» անցնում էին տնետուն ու մի առ մի վառում՝ գյուղի հետքը կորցնելու մտադրությամբ: Բայց երկինքը խղճաց, սկսվեց մի հորդ անձրև ու բոցավառվող տների կրակը հանգրեց, որից հետո տիրեց մի սպանող, գերեզմանային լռություն»⁴:

Սուլթանովը Ղայբալիշենի ավերումը կազմակերպել էր բրիտանական զինվորական սպայակույտի համաձայնությամբ: Ըստ ականատեսների՝ այն պահին, երբ թուրք-քրդական զորքը հոշոտում էր խաղաղ բնակչությանը, բրիտանական ներկայացուցչության անդամները Սուլթանովի տան պատուհանից հրճվանքով դիտում էին այդ «տեսարանը»⁵:

Մուսավաթական ու քրդական բանդաները, նրանց հետ թաթարական խուժանը նոր արյունահեղություններ կազմակերպեցին նաև քաղաքամերձ Կրկժան, Փահլուր, Ջամիլու գյուղերում՝ կոտորելով հարյուրավոր մարդկանց: Հունիսյան կոտորածների ժամանակ Ղարաբաղում զոհվեց 600-620 մարդ⁶:

Հունիսի 7-ին թշնամին հարձակվեց Քարինտակ ու Դաշուշեն գյուղերի վրա և հանդիպելով բնակչության լուրջ դիմադրությանը՝ նահանջեց⁷: Մուսավաթական Ադրբեջանի կառավարող շրջաններում ու բրիտանական հրամանատարության սպայակույտում հունիսյան դեպքերը մեծ իրարանցում առաջ բերեցին:

Գեներալ-նահանգապետ Սուլթանովը պաշտոնանկ արվեց, անգլիական հրամանատարությունը ևս հետ կանչեց իր ներկայացուցիչ Մոնկ Միզոնին⁸: Արցախյան եղեռնագործությունը խորապես ցնցեց Կովկասի ողջ հայությանը: Ամենուր տեղի

¹ «Պահակ», 14 հունիսի 1919 թ.:

² ՀԱԱ, ֆ. 4033, ց. 5, գ. 461, թթ. 168-172:

³ Նույն տեղում, ֆ. 199, ց. 1, գ. 23, թ. 387, գ. 76, թ. 12:

⁴ Արամայիս, 64:

⁵ ՀԱԱ, ֆ. 314, ց. 1, գ. 34, թ. 92:

⁶ Նույն տեղում, ֆ. 200, ց. 1, գ. 1, թ. 64, գ. 309, թթ. 139, 152:

⁷ Նույն տեղում, ֆ. 57, ց. 2, գ. 557, թ. 26:

⁸ «Արձագանք», 16 հունիսի 1919 թ.:

ունեցան բողոքի միտինգներ: Այսպես, հունիսի 22-ին Թիֆլիսում կայացավ 30 հազարանոց միտինգ: Մասնակիցների թվում էին նաև թիֆլիսահայ մտավորականության աչքի ընկնող ներկայացուցիչներ Հովհ. Թումանյանը, Ալ. Սպենդիարյանը, Մելիք-Հովսեփյանը և ուրիշներ: Միտինգի մասնակիցների անունից ընդունվեց դիմում՝ ուղղված դաշնակից երկրների կառավարություններին, որտեղ մասնավորապես պահանջվում էր դատի տալ կոտորածի հեղինակներին, Ղարաբաղից անհապաղ հեռացնել Ադրբեջանի կողմից նշանակված «իշխանությանը», որին չի ճանաչել և չի ճանաչում հայկական Ղարաբաղը, և կցել մայր երկրին՝ Հայաստանին¹:

Հունիսի 16-ին Երևանում կայացած միտինգի մասնակիցների՝ Հայաստանի հանրապետության կառավարությանը հասցեագրված դիմումում մասնավորապես ասված է, որ Ադրբեջանի զորքերը՝ Սուլթանովի գլխավորությամբ, ավերել են հայկական 6 գյուղ, սպանել են 600 մարդ և սպառնում են շարունակել կոտորածը, արյան մեջ խեղդել Ղարաբաղը: Մենք համոզված ենք, որ սա շարունակությունն է էնվերների ու թալեաթների արյունոտ քաղաքականության: Բազմամարդ միտինգներ տեղի ունեցան նաև Ալեքսանդրապոլում, Կարսում, Եկատերինոդարում և Անդրկովկասի հայաշատ վայրերում²:

Հունիսյան կոտորածների կապակցությամբ իր ծայնը հնչեցրեց նաև Ամենայն հայոց կաթողիկոս Գևորգ V-ը: Թիֆլիսում գտնվող անգլիական գեներալ Կորիին ուղղված հեռագրում վեհափառ հայրապետը խնդրում էր պաշտպան կանգնել Ղարաբաղի հայությանը, որը գտնվում էր նոր ջարդերի վտանգի առաջ³: Հայաստանի հանրապետության կառավարությունն Ադրբեջանի կառավարությանն ուղղված հեռագրով ամենավճռական կերպով բողոքեց Ղարաբաղի նկատմամբ գործադրված բռնի և արյունալի գործողությունների դեմ և վերստին հայտարարեց, որ ինքը չի ճանաչում Սուլթանովի «գեներալ-նահանգապետությունը» հայկական Ղարաբաղի սահմաններում⁴:

Արխիվային փաստաթղթերի ու նյութերի ուսումնասիրությունը ցույց է տալիս, որ Ղարաբաղի ջարդերը նախապես ծրագրվել ու կազմակերպվել էին Ադրբեջանի մուսավաթական կառավարության և նրա դրածո Սուլթանովի կողմից:

Անգլիական հրամանատարության կողմից Շուշի մեկնած գնդապետ Գլատերբերգը, ծանոթանալով կատարված արյունալի անցքերին, Շատելվորդին ներկայացրած զեկուցագրերում համարձակություն ունեցավ խոստովանել ճշմարտությունը: Գլատերբերգը փաստերի հիման վրա ցույց է տալիս, որ ցանկության դեպքում Սուլթանովը կարող էր կանխել այդ ողբերգությունը: Վերջում նա պահանջում է կատարած հանցավոր քայլերի համար դատի տալ գեներալ-նահանգապետ Խոսրով բեկ Սուլթանովին⁵: Այդ կապակցությամբ Սուլթանովին գլխավոր հանցագործ է ճանաչում նաև տեղում հարցը ճշտելու նպատակով Ղարաբաղ մեկնած Ադրբեջանի պառլամենտականներից (Չուբարյան, Խոջայան, Ղարաբեկով, Ռուս-

¹ «Ժողովուրդ», 27 հունիսի 1919 թ., «Հայաստանի աշխատավոր», 26 հունիսի 1919 թ.:

² ՀԱԱ, ֆ. 252, ց. 1, գ. 1, թ. 45, ֆ. 4033, ց. 5, գ. 469, թթ. 1-2:

³ «Ժողովուրդ», 22 հունիսի 1919 թ., «Ազգ», Բոստոն, 2 սեպտեմբերի 1919 թ.:

⁴ «Արձագանք», 16 հունիսի 1919 թ.:

⁵ «Պահակ», Բոստոն, 26 օգոստոսի 1919 թ., ՀԱԱ, ֆ. 4033, ց. 5, գ. 461, թթ. 168-171:

տամբեկով) կազմված հանձնաժողովը¹:

Այդ կապակցությամբ արտահայտելով իր տեսակետը՝ Ադրբեջանի կառավարության ղեկավար Ոստիբեկովը ցինիկորեն ասել է. «Որքան էլ ցավալի լինեն Ղարաբաղի վերջին անցքերը, իմացած եղեք, որ դրանք վերջինը չեն լինելու, քանի դեռ Ղարաբաղի հայկական գավառները կշարունակեն իրենց դիմադրությունն Ադրբեջանին»²:

Այդ իրադարձությունները արցախահայությանը մեկընդմիջտ համոզեցին, որ պետք չէ հավատալ անգլիացիներին ու դաշնակից մյուս երկրներին և հույսեր կապել նրանց հետ: Այդ կապակցությամբ դիպուկ է ասված. «Անգլիացիներն ականատես էին..., բայց կարծես իրենց լուրջությամբ սրբագործում էին թուրքական տականքների արյունռուտությունները...»³: Արցախահայությունը համոզվեց, որ իր հայրենիքի ու իր օջախի պաշտպանը միայն ինքն է ու իր թիկունքին կանգնած մայր Հայաստանը: Դրա ապացույցը հունիսյան դեպքերին անմիջապես հաջորդող օրերին Ղարաբաղի գավառներում տեղի ունեցող գյուղացիական համագումարներն էին և նրանց ընդունած որոշումները՝ երբեք չենթարկվել Ադրբեջանին⁴:

Այդ օրերին Հայաստանի կառավարությունը հնարավորություն չունեց նազմական ուժով իրական օգնություն ցույց տալ Արցախին, ստիպված բավարարվեց նրան վերաբերող մի շարք որոշումներ ընդունելով: Այսպես, օրինակ, Հայաստանի հանրապետության մինիստրների խորհուրդը 1919 թ. հունիսի 14-ի նիստում լսեց զինվորական մինիստրի պաշտոնակատար Դրաստամատ Կանայանի (Դրո) առաջարկությունը Ղարաբաղի զորամաս (բաղկացած 1 հետևակ գումարտակից, երկու լեռնային թնդանոթից և 54 ձիավոր հետախույզներից) կազմակերպելու համար 1500000 ռուբլի հատկացնելու մասին⁵: Մինչ այդ մինիստրների խորհուրդը հունիսի 6-ի նիստով Ղարաբաղի կարիքների համար հատկացրել էր ևս 1 մլն ռուբլի: Մի շարք խանգարիչ հանգամանքների պատճառով այս և նման այլ որոշումները կյանքի չկոչվեցին, որը և բացասաբար անդրադարձավ արցախահայոց ինքնապաշտպանական համակարգի ամրապնդման վրա:

Ամփոփելով կարելի է ասել, որ Շուշին թեև փաստորեն գրավվել էր Սուլթանովի կողմից, սակայն այս ոճրագործությամբ նա ոչինչ չչափեց. դեռ կանգուն էին գավառները, ուր հայությունը միակամ էր՝ երբեք անձնատուր չլինել թշնամուն:

1920 թ. գարնան սկզբին Ադրբեջանը ձեռնամուխ եղավ ուժային մեթոդով Ղարաբաղի հարցի «լուծմանը» և այդ նպատակի համար ոչ միայն զինվորական հիմնական ուժեր, այլև «կամավորների» անվան տակ ահագին թվով զինված հրոսակախմբեր կենտրոնացրեց Ղարաբաղի գավառում: Ստույգ տվյալներով 1920 թ. գարնանը Ղարաբաղում կենտրոնացված էր ավելի քան 10 հազար զինվոր: Շտապ կերպով կազմակերպվեց քրդական մի դիվիզիա: Շուշի ժամանեց Նուրի փաշան 10 թուրք սպաների ուղեկցությամբ⁶: Մարտի 11-ին և 12-ին Բաքվից

¹ «Պահակ», Բոստոն, 26 օգոստոսի 1919 թ.:

² ՀԱԱ, ֆ. 4033, ց. 5, գ. 461, թթ. 168-170:

³ Արամայիս, նշվ. աշխ., էջ 66:

⁴ «Աշխատավոր», 19 հունիսի 1919 թ., «Արձագանք», 24 հունիսի 1919 թ.:

⁵ ՀԱԱ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 27, մաս առաջին, թ. 134:

⁶ «Ժողովուրդ», 26 մարտի 1920 թ.:

Ջերբայիի վրայով Ղարաբաղ և Չանգեզուր ուղարկվեց 90 վագոն՝ բեռնված զենքով ու զինամթերքով¹: Եվլախ կայարանը լցված էր բեռնատար ավտոմեքենաներով, զենքի տարբեր տեսակներով ու ռազմամթերքով²:

Ամրացվեցին Շուշին և Խանքենդ ավանը: Մուսավաթական զորամասերը գրավեցին Ասկերանի անցուղին և դրանով ապահովեցին Ադրբեջանի կապը Շուշիի հետ³:

Ամրանալով Ղարաբաղի ռազմավարական նշանակություն ունեցող կետերում Ադրբեջանը փորձեց զինաթափել ժողովրդին: Այդպիսի փորձեր արվեցին նաև Չանգեզուրի սահմաններում և Ջերբայիի շրջանում: Ադրբեջանի գործակալները Լեռնային Ղարաբաղում ժողովներ էին գումարում, զենք բաժանում մուսուլման բնակչությանն ու գրգռիչ ճառեր արտասանում հայերի դեմ: Այդ ամենը խոսում է այն մասին, որ Ղարաբաղի դեմ ուղղված Ադրբեջանի դավերը մասնակի բնույթ չունեին: Ղարաբաղը և Չանգեզուրը գործ ունեին լայնամասշտաբ պատերազմական գործողությունների հետ:

Լեռնային Ղարաբաղի հայ բնակչությունն իր բնօրրան երկիրը թշնամուց պաշտպանելու և նախնյաց երկրում ապրելու իր օրինական իրավունքը վերահաստատելու համար հարկադրված էր անհավասար կռվի ելնել թուրք-թաթարական կանոնավոր բանակների և բազմահազար հրոսակների դեմ, երբ սրանք Ադրբեջանի կենտրոնական իշխանության հրամանով «Ղարաբաղ-Չանգեզուրի հարցը մեջտեղից վերացնելու» նպատակով ուզում էին զինաթափ անել և արյան բաղնիք սարքել այդ գավառներում: Այլ խոսքով՝ ստեղծված կացությունը թելադրեց արցախահայությանը դիմելու ինքնապաշտպանության: Ինքնապաշտպանության գործի կազմակերպումը ղեկավարում էին արցախցի գործիչները: 1920 թ. հունվարին Երևանից Չանգեզուրի վրայով Ղարաբաղ ժամանեցին Արսեն Միքայելյանը, Ասատուր Ավետիսյանը, Արսեն Հովհաննիսյանը (Արսո), Դալի Ղազարը, կապիտան Մարտիրոսյանցը, գնդապետ Մեսյանը և մի քանի այլ սպաներ: Նրանք Վարանդայի Սարուշեն գյուղում հիմնեցին զինվորական շտաբ, որի պետ հաստատվեց Արսեն Միքայելյանը: Նրա մերձավոր զինակիցները դարձան Արտեմ Թումանյանը, Անուշավան Ավետիսյանը, Խաչատուր Մելքումյանը և ուրիշներ: Գավառում նոր կազմավորված զորամասերի համար նշանակվեցին ռազմական պետեր: Կապիտան Մարտիրոսյանցը նշանակվեց Ջիվանշիրի զորամասի հրամանատար, գնդապետ Մեսյանը՝ Խաչենի, Դալի Ղազարը՝ Վարանդայի, Հովակիմ Ստեփանյանը՝ Դիզակի⁴: Զինվորական հրամանատարները վերոհիշյալ շրջաններում կազմակերպեցին նոր զորամասեր, ծառայության վերցրին նախկին սպաներին և սկսեցին լրջորեն նախապատրաստվել ինքնապաշտպանության:

Ադրբեջանի կենտրոնական իշխանության հրահանգով Սուլթանովը 1920 թ. մարտի 20-ին վերջնագիր ներկայացրեց Ղարաբաղի հայ ազգաբնակչությանը, ըստ որի հատուկ նշանակված տեղերում երեք օրվա ընթացքում նրանք պիտի

¹ «Нагорный Карабах в 1918-1923», с. 431.

² ՀԱԱ, ֆ. 198, ց. 1, գ. 52, թթ. 51-52:

³ Արրահամյան Հ., 1991, 34:

⁴ ՀԱԱ, ֆ. 114, ց. 2, գ. 3, թթ. 21-24:

կամավոր հանձնեին իրենց զենքերը¹: Ղարաբաղի բնակչությունը համարելով այդ վերջնագիրը օգոստոսյան ժամանակավոր համաձայնագրի ակնհայտ խախտում և պատերազմի նախանշան, որին պիտի անխուսափելիորեն հաջորդեին բռնությունները, վճռականորեն մերժեց այն: Մարտի 20-ին Սուլթանովի կարգադրությամբ Ղարաբաղում կենտրոնացած թուրք-թաթարական մեծաթիվ զորքերը սկսեցին բռնությամբ զինաթափել բնակչությանը: Ղարաբաղի գեներալ-նահանգապետը Շուշի քաղաքի մահմեդական բնակիչներին հրահանգում է պատրաստ լինել և սպասել իր ազդանշանին՝ քաղաքի հայկական մասը հիմնահատակ կործանելու համար: Լեռնային Ղարաբաղի և Ջանգեզուրի դեմ Ադրբեջանի հարձակումը սկսվեց 1920 թ. մարտի 22-ին:

Այդ օրը Ադրբեջանի սահմանի ամբողջ երկայնքով՝ Գանձակից մինչև Ջանգեզուր, ծավալվեցին մարտական գործողություններ: Ասկերանի (հրամանատար՝ Ղազար), Խանքենդի (հրամանատար՝ Ջ. Մեսյան), Դիզակի (հրամանատար՝ Հովակ Ստեփանյան) զորամասերը կենաց ու մահու կռիվ էին մղում մի քանի անգամ թվաքանակով գերազանցող հակառակորդի դեմ: Թշնամու անցած ճանապարհին հազարավոր մարդիկ են կոտորվում, կանայք ու աղջիկներ անարգվում, ավերվում են ամբողջ գյուղեր: Ադրբեջանցի զինվորը 1920 թ. ապրիլի 8-ին մորը ուղարկած նամակում գրում է. «Աղղամից դուրս եկանք և մինչև Շուշի-բերդը գրավեցինք, ինչքան հայի գյուղեր կային, այրեցինք ու իրենց էլ կոտորեցինք, կանանց էլ բանտարկեցինք, որոնց շատ նեղություններ էինք տալիս»²:

Լեռնային Ղարաբաղում տեղի ունեցած ողբերգական իրադարձությունների կիզակետը դարձավ Շուշիի հայ ազգաբնակչության սպանողը: Այդ օրերին արցախահայության դահիճ Սուլթանովի ղեկավարությամբ մուսավաթական բանակը և մահմեդական խուժանը Շուշիում կատարեցին սոսկալի ոճրագործություն՝ կրակի ու թնդանոթի բերան տալով հայ բնակչության մեծ մասին: Թաթարները պատրաստվում էին մեծ հանդիսավորությամբ նշել 1920 թ. Նովրուզ բայրամը՝ Ամանորը: Տոնակատարությանը մասնակցելու անվան տակ զորքը բերվեց Շուշի: Շուշի եկան նաև Աղղամի թուրք բեկերը³, ինչպես նաև Ղարաբաղի տարբեր շրջաններից տասնյակ հարյուրավոր մուսուլմաններ:

Ի թիվս Ղարաբաղի մյուս շրջանների՝ Շուշիի հայությանը ևս կարգադրված էր մինչև մարտի 22-ը հոժարական զենքերը հանձնել: Ժամկետը լրանալուց հետո՝ մարտի 22-ի առավոտյան, Սուլթանովի հրամանով զինվորական պահակախմբերը սկսում են շրջել քաղաքի հայկական թաղամասը և խուզարկել բնակարանները: Այդպիսի մի պահակախումբ՝ սպայի գլխավորությամբ, ներս է խուժում մի հայ ընտանիք և պահանջում հանձնել զենքերը: Տաքարյուն հայ երիտասարդի ներկայությամբ թուրք սպան քստմնելի առաջարկություն է անում երիտասարդի գեղեցիկ հարսին: Երիտասարդը հրազենով սպանում է թուրք սպային: Ասկյարները նույն բախտին են արժանացնում երիտասարդին, նրա հարսին, մորը, քրոջը և գոռում-գոջումով դուրս են թափվում, թաթար զինվորներին օգնության կանչում,

¹ «Հառաջ», 20 ապրիլի 1920 թ.:

² Ահրահամյան Հ., 37:

³ ՀԱԱ, ֆ. 278, ց. 1, գ. 14, թթ. 84-85:

թե՛ հայերը կոտորում են թուրքերին: Այս դեպքը Սուլթանովը միտումնավոր վերագրում է նրան, թե իբր քաղաք է թափանցել հայկական մի ջոկատ և փորձել է զինաթափել ասկյարներին: Գազազած նահանգապետը կարգադրում է հիմնահատակ կործանել Շուշիի հայկական թաղամասը (7 հազար տուն): Սկսվեց Շուշիի հայության նոր սպանդը: Թաթար զինվորները և մահմեդական մուլեռանդ խուժանները խուժում են քաղաքի հայկական թաղամասը, հրդեհում բազմաթիվ բնակելի տներ ու հասարակական շինություններ, կոտորում անզեն բնակչությանը: Ըստ ականատեսի հաղորդման՝ «Ամենուրեք կրակի բոցեր էին բարձրանում: Երեկոյան դեմ քաղաքի տեսարանը սոսկալի էր: Ամեն կողմից լսվում էին լացի ու աղմուկի ձայներ»:

Մուսուլմանական զորքը և բնակչությունը մի ամբողջ օր՝ մարտի 23-ին, արյան խրախճանք է կատարում քաղաքում: Հայ բնակչության մեծ մասը սրի է քաշվում՝ սպանվում են հազարավոր տղամարդիկ, կանայք, ծերեր և երեխաներ: Շուշիում զոհվածների թիվը հասնում էր մոտ 8 հազարի²: Այդ օրերին Շուշիում զոհվեցին Ալեքսանդր Ծատուրյանը (Ռուբեն), Արցախի թեմի առաջնորդ Վահան Եպիսկոպոսը, բժիշկ Յարամիշյանը, բանաստեղծներ Մ. Ջանումյանը, Փիրջանյանը, ուսուցիչներ Թավրիզյանը, Տեր-Գաբրիելյանը, գիտության ու մշակույթի այլ ներկայացուցիչներ³:

Մահից փրկված Շուշիի հայության բեկորները՝ 5-6 հազար մարդ, մազապուրծ փախսան Վարանդա և Դիզակ⁴:

Կոտորածին մասնակցած զինվորների ու կամավորների նամակները լրացուցիչ լույս են սփռում Ղարաբաղում տեղի ունեցած դեպքերի ու մահմեդականների ձեռքով կատարված ոճիրների վրա: Բաքվում գտնվող որդուն հայրը (գրողն ըստ երևույթին շուշեցի թուրք էր) գրում էր. «Տեսածդ էրմենիստանը այրված է, հինգ կամ տասը տուն պահեցին: Հազարից ավելի հայեր գերի բռնվեցին, տղամարդկանց բոլորին կոտորեցին, խալիֆին (Եպիսկոպոսին. խոսքը Վահան Եպիսկոպոսի մասին է. - Հ. Հ.), բոլոր մեծամեծ մարդկանց: Նշանավոր հայերին սպանելուց հետո գլուխները կտրած շուկաներում պտտեցնել էին տալիս»⁵: Քաղաքի հայկական թաղամասում թուրքերի կատարած թալանի ու կողոպուտի մասին նույն նամակագիրը նշում է, որ «այս կողմերում այլևս ոչ մի հայ չեք գտնի և ոչ էլ այնպիսի թուրքի կարող եք հանդիպել, որ հարյուր հազարից պակաս թալան բերած լինի: Այնպիսի մարդ կա, որ մեկ միլիոնից ավելի ապրանք է բերել...: 10-15 տուն է մնացել, կառավարությունը չուզեց այրել, որպեսզի ասկյարները բնակվեն: Քաղաքը ավերակ դարձավ»⁶: Մեկ այլ նամակագիր վշտացած էր, որ հայերի կոտորածով և տների ու խանութների թալանով իրենք մի միլիոնի չափ կորուստ ունեն, որովհետև նրանց տված ապառիկները չեն կարող հավաքել⁷:

Այսպիսով մարտ-ապրիլ ամիսներին մուսավաթական բանակը և մուսուլմա-

¹ ՀԱԱ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 563, թ. 67:

² Նույն տեղում, գ. 427, առաջին մաս, թ. 179, երկրորդ մաս, թ. 245, ֆ. 4033, ց. 5, գ. 461, թ. 145:

³ Աբրահամյան Հ., 37:

⁴ ՀԱԱ, ֆ. 4033, ց. 5, գ. 461, թ. 145, «Հառաջ», 20 ապրիլի 1920 թ.:

⁵ ՀԱԱ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 263, թթ. 163-164:

⁶ Նույն տեղում:

⁷ Նույն տեղում, թ. 113:

նական մոլեռանդ խուժանը՝ թուրք սպանների հրամանատարությամբ, անհամար կոտորածներ ու ավերածություններ պատճառեցին Արցախ աշխարհին: Ավերվեցին ավելի քան երեք տասնյակ գյուղեր ու շեներ: Սպանվեցին հազարավոր խաղաղ բնակիչներ: Ղարաբաղի ամբողջ տարածքում սպանվածների թիվը հասնում էր 10 հազարի¹: Ըստ Ղարաբաղի հայոց Ազգային խորհրդի կազմած վիճակագրության՝ կործանված գյուղերից ու շեներից մոտ 20 հազար չափահաս և ավելի քան 4 հազար անչափահաս մարդ ապաստան գտան Վարանդայի, Դիզակի և մասամբ Զանգեզուրի գյուղերում²:

1920 թ. ապրիլի 4-ին Հայ հեղափոխական դաշնակցության Երևանի խորհուրդը, լսելով Ս. Վրացյանի զեկուցումը Ղարաբաղի և Զանգեզուրի վերջին դեպքերի մասին, որոշեց բոլոր միջոցներով աջակցել կառավարությանը՝ ապահովելու համար Զանգեզուրի և Ղարաբաղի միացումը Հայաստանի հանրապետությանը³: Ապրիլի 7-ին Երևանում ապրող ղարաբաղցիների հայրենակցական միության նախաձեռնությամբ հրավիրվեց ընդհանուր ժողով: Միության վարչության նախագահ Դավիթ Անանունը ժողովականներին տեղեկացրեց Ղարաբաղի արյունալի անցքերի մասին: Ժողովականները կոչով դիմեցին հարևան ժողովուրդների դեմոկրատական կազմակերպություններին, որ նրանք գործի դնեն բոլոր միջոցները՝ սանձելու Ադրբեջանի կառավարությանը, վերջ տալու արցախահայության դեմ ուղղված բարբարոսություններին⁴:

Հայ ժողովրդի արցախյան հատվածի նկատմամբ Ադրբեջանի կազմակերպած վանդալիզմի դեմ բողոքի ձայն բարձրացրեց Հայաստանի կառավարությունը և վճռեց անհապաղ օգնության հասնել: Կառավարությունը դաշնակիցների ուշադրությունն է հրավիրում հայության նկատմամբ Լեռնային Ղարաբաղում սաստկացող կոտորածների վրա և կոչ է անում միացյալ ճնշում գործադրելու Ադրբեջանի վրա՝ այդ արյունահեղություններին վերջ տալու համար:

Ղարաբաղը գրավելու նպատակով Ադրբեջանի կառավարության և նրա դրածո Սուլթանովի քաղաքականությունը արցախահայությանը ոտքի հանեց պայքարի, ինչը Ադրբեջանի կողմից ներկայացվեց որպես «ապաստանություն»: Բաքվում Հայաստանի դիվանագիտական ներկայացուցիչ Մարտիրոս Հարությունյանը ապրիլի 15-ին, այսինքն՝ Ղարաբաղի հայտնի դեպքերից մի քանի օր անց, Ադրբեջանի արտգործնախարար Խան Խոյսկու հանդիպման ժամանակ խստորեն դատապարտում է Ադրբեջանին՝ Ղարաբաղի նկատմամբ ցուցաբերած ագրեսիվ քաղաքականության և հավակնությունների համար⁵: Մեկ այլ հանդիպման ժամանակ (ապրիլի 20-ին) նա Խան Խոյսկուն դատապարտում է՝ ասելով, որ Ադրբեջանի ղեկավարների և Սուլթանովի վարած քաղաքականությունը մի նպատակ ունի՝ բնիկ ժողովրդին արմատախիլ անել իր պատմական բնօրրանից⁶:

Ղարաբաղում ստեղծված մթնոլորտի և ժողովրդական ընդվզման մանրամաս-

¹ Նույն տեղում, թթ. 163-164:

² Նույն տեղում, թ. 69, «Հառաջ», 12 մայիսի 1920 թ.:

³ «Հառաջ», 11 ապրիլի 1920 թ.:

⁴ «Հառաջ», 11 ապրիլի 1920 թ.:

⁵ ՀԱԱ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 563, թթ. 155-156:

⁶ Նույն տեղում, ֆ. 278, ց. 1, գ. 14, թթ. 72-73:

ներն ավելի որոշակի արտահայտված են այն զեկուցման մեջ, որ վարչապետ Ալ. Խատիսյանը ընթացել է պառլամենտի նիստում: «1918 թ. նոյեմբերին Զանգեզուրում պարտություն կրելուց հետո Ադրբեջանի կառավարությունը նորից փորձ արեց գրավել Ղարաբաղը՝ նպատակ ունենալով կատարված փաստի առաջ դնել թե՛ Հայաստանի կառավարությանը, և թե՛ Փարիզի կոնֆերանսին,- ընդգծել է վարչապետն ու ավելացրել,- մարտի 22-ը, որ ներկայացվում է Ղարաբաղի «ապստամբության» օր, ես հերքում եմ. հայերի կողմից ապստամբություն չի եղել, այլ դա պատասխան է եղել Ադրբեջանի կանոնավոր զորքերի հարձակման: Ժողովուրդը, զգալով մոտալուտ վտանգը, կանգնել է. և եթե դա ապստամբություն չէ նրանց կողմից, ուրեմն, ավելի ճիշտ, նորմալ վերաբերմունք է կոտորածի դեմ»¹:

Բոլորովին հիմքից գուրկ են «ապստամբությունը» Հայաստանի կողմից կազմակերպված լինելու վերաբերյալ ադրբեջանական կողմի վայրահաչոցները:

Այսպիսով՝ Ադրբեջանի ղեկավարության բոլոր ջանքերը, կատարված բռնարարքների, գազանությունների ու հանցագործությունների իրականացնողների և անմիջական մասնակիցների բոլոր գործողությունները մի նպատակ ունեին՝ բնիկ ժողովրդին արմատախիլ անել իր պատմական բնօրրանից: Ադրբեջանն այդպես էլ չկարողացավ իր իշխանությունը տարածել Լեռնային Ղարաբաղի վրա: Արցախահայությունը զենքով դիմագրավեց իր անվտանգության վրա ծանրացած սպառնալիքին: Այս և հետագա մյուս կոիվներից ծնվեց Լեռնային Ղարաբաղի Հանրապետությունը (1991 թ.):

ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

1. Աբրահամյան Հ. 1991, Արցախյան գոյամարտ, Երևան, Գիտելիք, 175 էջ:
2. «Ազգ», Բոստոն, 2 սեպտեմբերի 1919 թ.:
3. «Աշխատավոր», 19 հունիսի 1919 թ.:
4. Արամայիս 1993, Ղարաբաղի տագնապը, Երևան, Հայաստան, 118 էջ:
5. «Արձագանք», 16 հունիսի 1919 թ.:
6. «Արձագանք», 24 հունիսի 1919 թ.:
7. «Ժողովուրդ», 22 հունիսի 1919 թ.:
8. «Ժողովուրդ», 27 հունիսի 1919 թ.:
9. «Ժողովուրդ», 26 մարտի 1920 թ.:
10. «Հայաստանի աշխատավոր», 26 հունիսի 1919 թ.:
11. «Հայրենիք», մայիս, 1926, էջ 51-52:
12. «Հառաջ», 12 մայիսի 1920 թ.:
13. «Հառաջ», 11 ապրիլի 1920 թ.:
14. «Պահակ», 14 հունիսի 1919 թ.:
15. «Պահակ», Բոստոն, 26 օգոստոսի 1919 թ.:
16. Нагорный Карабах в 1918-1923 гг., Сборник документов и материалов, Ереван, 1992.

¹ ՀԱԱ, ֆ. 198, ց. 1, գ. 52, թթ. 49-52:

Ամփոփում

Շուշիի հայության կոտորածները (1919 թ. հունիս և 1920 թ. մարտ)

Համլետ Հարությունյան

«Հայոց արևելից կողմանց»՝ Արցախ աշխարհի, բազմադարյան պատմության առավել ծանր ու դրամատիկ իրադարձությունները տեղ գտան 1918-1920 թվականներին, երբ Լեռնային Ղարաբաղը հայտարարվեց «վիճելի տարածք»:

Բաքվում բրիտանական առաքելության աջակցությամբ Արևելյան Հայաստանի Շուշի, Ջանգեզուրի, Ջեբրայիլի և Ջիվանշիրի գավառների գեներալ-նահանգապետ հռչակված Խոսրով բեկ Սուլթանովը դիվանագիտական ճնշումներով, սպառնալիքներով, ուժ գործադրելով ցանկանում էր արցախահայությունից կորզել Ադրբեջանին հպատակվելու համաձայնություն: Արցախցիները թեև մերժում էին Ադրբեջանի իշխանությունը, բայց դեմ չէին թուրք ժողովրդի հետ բարիդրացիական հարաբերությունների պահպանմանը:

Սուլթանովը 1919 թ. հունիսի սկզբներին առաջին հարվածը հասցրեց Արցախի ազատագրական շարժման կենտրոն Շուշի քաղաքին՝ մարդկային ու նյութական անդառնալի կորուստներ պատճառելով հայկական թաղամասերին: Այնուհետև 70 տուն ունեցող մոտակա Ղայբալիշենը մեկ օրվա մեջ վերածվեց մոխրակույտի, իսկ հարյուրավոր մարդիկ սրի քաշվեցին, որոնց մեծ մասը երեխաներ էին, կանայք ու ծերեր:

Լեռնային Ղարաբաղում տեղի ունեցած ողբերգական դեպքերը շարունակվեցին նաև 1920 թ.: Մուսուլմանական զորքը և բնակչությունը մարտի 23-26-ին ցեղասպանության հանցագործություններ էին կատարում Շուշի քաղաքում: Ձուլված խաղաղ բնակիչների թիվը հասնում էր 8 հազարի, մազապուրծ փախածների՝ շուրջ 5-6 հազարի:

1920 թ. մարտ-ապրիլ ամիսներին մուսավաթական բանակի և մուսուլմանական մոլեռանդ խուժանի, թուրք սպաների հրամանատարությամբ, Արցախում կատարած կոտորածներից ու ավերածություններից տուժեցին ավելի քան երեք տասնյակ գյուղեր ու շեներ, սպանվեցին 10 հազար խաղաղ բնակիչներ: Ըստ Ղարաբաղի Հայոց Ազգային խորհրդի կազմած տեղեկանքի, կործանված գյուղերից ու շեներից մոտ 20 հազար չափահաս և ավելի քան 4 հազար անչափահաս մարդ ապաստան գտավ Վարանդայի, Դիզակի և մասամբ Ջանգեզուրի գյուղերում:

Հիմնաբառեր. Արցախ, «վիճելի տարածք», Շուշի, Ջանգեզուր, Սուլթանով, Ղայբալիշեն, կոտորած, սպառնալիք, հարձակում, ավերված գյուղեր:

Резюме

Резня армян Шуши (июнь 1919 – март 1920 гг.)

Гамлет Арутюнян

1918–1920 гг. были наиболее тяжёлым и полным драматических событий временем для «Армянского восточного края» – Арцаха, которого в эти годы объявили «спорной территорией».

Провозглашенный при поддержке британской миссии в Баку генерал-губернатором части Восточной Армении – Шуши, Зангезурского, Джебраильского и Дживанширского уездов, Хосров-бек Султанов дипломатическим давлением, угрозами, применением силы стремился вырвать у арцахских армян согласие стать поданными Азербайджана. Арцахцы отвергали власть Азербайджана, хотя и не были против сохранения добрососедских отношений с тюркским народом.

В начале июня 1919 г. Султанов нанес первый удар по центру освободительного движения Арцаха – городу Шуши, нанеся ее армянской части необратимые человеческие и материальные потери. Затем, за один дель было обращено в пепел близлежащее село Гайбалишен, имевшее 70 домов. Сотни человек были вырезаны, большинство из них – женщины, дети и старики.

Трагические события, происходившие в Нагорном Карабахе, продолжились и в 1920 г. 23-26 марта мусульманские войска и население осуществили преступление геноцида в городе Шуши. Число убитых армянских жителей достигало 8.000, едва спасшихся бегством – около 5.000-6.000.

От резни и разрушений, причиненных Арцаху мусаватистской армией и мусульманским фанатичным сбродом под руководством турецких офицеров в марте-апреле 1920 г., пострадали более трех десятков сел и поселков, были убиты 10.000 мирного населения. По справке, составленной Армянским Национальным советом Карабаха, около 20.000 взрослых и более 4.000 несовершеннолетних лиц укрылись в селах Варанды, Дизака и частично Зангезура.

Ключевые слова: Арцах, «спорная территория», Шуши, Зангезур, Султанов, Гайбалишен, резня, угроза, нападение, разрушенные села.

Abstract

Massacres of the Armenians of Shushi (June 1919 – March 1920)

Hamlet Harutyunyan

The most difficult and dramatic events of the centuries-old history of the Artsakh world - "On the other side of the Armenian East", took place in 1918-1920, when Nagorno Karabakh was announced a "disputed territory". Khosrov Bek Sultanov, who was proclaimed a Governor General of the Eastern Armenian provinces of Shushi, Zangezur, Jebrail and Jivanshir with the support of the British mission in Baku, wanted to extort an agreement from the Artsakh Armenians to submit to Azerbaijan through diplomatic pressure, threats and force. Although the people of Artsakh rejected the Azerbaijani government, they were not against maintaining good-neighborly relations with the Turkish people.

In early June 1919, Sultanov dealt the first blow to the city of Shushi - the center of the Artsakh liberation movement, causing irreparable human and material losses to the Armenian districts. Then the nearby Ghaibalishen, which has 70 houses, turned to ashes in one day, and hundreds of people were killed, most of them children, women and the aged.

The tragic events that took place in Nagorno Karabakh continued in 1920 as well. The Muslim army and the population committed genocidal crimes in the city of Shushi on March 23-26. The number of dead civilians reached 8000, the number of escaped refugees was about 5000-6000. In March-April 1920, under the command of the Musavat army, the fanatical Muslim mob and the Turkish officers, more than thirty villages were damaged in the massacres and destruction in Artsakh, and 10,000 civilians were killed. According to a reference issued by the Armenian National Council of Karabakh, about 20,000 adults and more than 4,000 minors from the destroyed villages and buildings found refuge in the villages of Varanda, Dizak and partly Zangezur.

Keywords: *Artsakh, "disputed territory", Shushi, Zangezur, Sultanov, Ghaibalishen, massacre, threat, assault, destroyed villages.*